

OSMANLI YÖNETİMİNİN GÜNEYDOĞU AVRUPA'YA TOPLUMSAL VE DİNÎ ETKİLERİ¹

Hans Georg MAJER*
Tercüme: Necmettin ALKAN*

ABSTRACT

THE RELIGIOUS AND SOCIAL INFLUENCES OF THE OTTOMANS IN SOUTHEASTERN EUROPE

The Ottoman sovereignty in Southeastern Europe continued over 400 years. The Ottoman sovereignty in this region which had so complex ethnic and religious structures caused significant positive results for the history of the region. The nations of southeastern Europe entered in this historical process by defining themselves with both religion and language, left the process again by having the same religion and language and maintaining their differences. Some religious, cultural and economical rights, which Ottoman rule gave in the perspective of the "Millet System", caused, that the nations of southeastern Europe could protect their religious, cultural and economical identities. The structure appeared in this way improved the economical and cultural situations of the nations of the region. Thus, the traditional Ottoman rule had positive influence upon the success of nationalists thoughts, which was to be appeared in the future and rebellions.

Key Words: Southeast Europe, Balkan, Ottoman State, Millet System, Müslim, Non-Muslims, Turk, Bosnian.

¹ Bu makalenin daha önceki farklı şekilleri, Almanya'nın bir şehrinde; İstanbul, Barselona ve Belgrad'da konferanslar şeklinde takdim edilmiş ve tartışılmıştır. İstanbul konferansında sunduğum metin şu başlık altında yayımlanmıştır: "Stets Lebendig" –Elias Canetti (25.07.1905-23.05.1994). *Beitraege zu der Veranstaltung "Stets Lebendig /Hâlâ yaşayan-Elias Canetti"*, 26 Eylül 1994, Teutonia, Orient-Institut der DMG ve Deutsches Kulturinsitut, İstanbul 1995, Sf. 12-24. Buna karşın kısaltılmış olarak Barselona'da verdiğim konferans şu başlıkta yayımlanmıştır: "The Functioning of a Multiethnic and Multi-religious State: the Otoman Empire", *European Review*, Sayı 5, 1997, Sf. 257-265. Bu makalenin kısa bir özeti Sırça olarak hazırlanmaktadır. (H a n s G e o r g M a j e r'in notu)

* Prof. Dr. Ludwig Maximilian Üniversitesi Kültür Bilimleri Fakültesi Yakın ve Ortadoğu Enstitüsü

* Doç. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Öğretim Üyesi/Trabzon.

Osmanlı Devleti'nin Güneydoğu Avrupa'daki hâkimiyeti 400 ile 500 yıl arasında sürmüştü. Güneydoğu Avrupa bu süre zarfında, başşehirler İstanbul ve Edirne'nin kendi toprakları üzerinde bulunduğu çok kültürlü ve çok dinli yapıya sahip olan bir devletin bir parçasıydı. Bu kadar ehemmiyetli bir dönem ve bu dönemde cereyan eden hadiseler şüphesiz tesirsiz kalamazdı. Doğu Avrupa milletleri, hem dil hem de dinle kendilerini tanımlamış olarak bu tarihi sürece girmiş; daha sonraki yüzyıllarda ise, hayret edilecek bir şekilde, aynı dile ve dine sahip olarak ve farklılıklarını da devam ettirerek tekrar bu süreçten çıkmışlardı. Böylece bu uzun tarihi süreci arkalarında bırakmışlardı.

Bu nasıl mümkün olabilmişti? Dilde ve dinde bir erime neden gerçekleşmemiştir?

Bu soruların cevabı, önemli ölçüde Osmanlı Devleti'nin kendi özelliğine bağlıydı. Bu devlet, bozulmayan bir uyumu değil, fakat en azından her zaman, her yerde ve birinci derecede çatışmalarla karakterize edilmeyen bir birlikte yaşamayı sağlamıştı.

Osmanlı Devleti'ndeki bazı milletlerin statüsü ve kaderleri çok sık olarak araştırma konusu yapılmıştır. Osmanlı Devleti sonrasında kurulan devletlerde belli amaçlara hizmet eden millî gözlükle maziye bakmalar da eksik değildir.² Osmanlı Devleti'ndeki birlikte yaşama hakkında çok az düşünülmüştür. Ben burada, bu birlikte yaşamayı tasvir etmeyi, bunun en önemli şartlarını ve hakikatlerini belirtmeyi ve nihayetinde ise tezlerimi takdim etmeyi deneyeceğim.

1. Coğrafya ve Nüfûs

Osmanlı Devleti'nin sınırları, geçici olarak kuzeyde Viyana önlerine, güneyde Yemen'e, batıda Cezayir, doğuda ise muvakkaten bugünkü İran'ın içlerine kadar uzanmıştı. Akdeniz, Karadeniz, Kızıldeniz, İran Körfezi ve Hind Okyanusu'nu kapsayan bu çok büyük alanda sayısız milletler ve çok farklı hayat standartlarıyla dil grupları yaşamaktaydı. Bu milletlerden Türkler, Kürtler, Araplar; Yahudiler, Yunanlılar, Kıptiler, Ulahlar, Arnavutlar, Çingeneler, Balkan Slavları ve Macarlar, sadece ismi verilmesi gereken en önemlilerini

² Bk.: G. Hering, "Die Osmanenzeit im Selbstverstaendnis der Völker Südosteuropas", H. G. Majer (Yay.), *Die Staaten Südosteuropas und die Osmanen*, Münih 1989, Sf. 255-380.

teşkil etmekteydiler. Bunların önemli bir kısmı Müslüman, Hıristiyan ya da Yahudi olmasına rağmen, bunlar arasında da pek çok farklılıklar bulunmaktaydı.

Çok az bir grup tek başına ayrı olarak yaşamaktaydı. "Ötekileri"nin de bulunduğu hemen hemen her yerde oturuluyordu. Baskı altına alınan azınlıkların her yerde karşılıklarına çıkan Türkler, kesinlikle hâkim çoğunluk değillerdi. Türkler, sadece Doğu Avrupa'nın bölgelerinde değil, Mısır ve Arap memleketlerinde dahi azınlıktaydılar. Osmanlı vergi kayıtlarının Güneydoğu Avrupa için de yüzyıllar öncesinde açıkça gösterdiği gibi, nüfusun karışması zamana ve bölgeye göre değişmekte ve bugünkü dağılışa her yerde büsbütün benzememekteydi.³ Muhakkak ki, -öyle görünüyor- hemen hemen herkesin, meslekî ihtisaslaşmasından dolayı, her hangi bir ihtiyacını karşılayabileceği diğerleriyle teması vardı. Yine elbette diğerlerini başkası olarak kabul etme, takılganlıklar, önyargılar ve saldırganlıklar⁴ da vardı. Fakat yine de Osmanlı'daki milletlerin karışımına alışkanlık, halk gruplarının birbirleriyle olan ilişkilerindeki bazı keskinlikleri törpülemekteydi. Burada zorlaştırıcı olan hayat biçiminin; köylüler, göçebeler ve şehirliler arasında olduğu gibi, çatışmaları belirlemesiydi.

2. Devlet ve Hukuk

Osmanlı Devleti'ndeki milletler, hukukî olarak aynı statüde değillerdi. Şeriatı kendisine esas alan devlet için, sadece dinî olarak ifade edilen gruplar bulunmaktaydı. Müslümanlar tam, Yahudiler ve Hıristiyanlar ise birçok alanda yarım hakka sahip insanlar konumundaydılar. Kadınlar hukukî olarak aynı şekilde erkeklerden sonra geliyorlardı. Köleler, dinlerinden bağımsız olarak kendi kategorilerine ayrılmaktaydılar ve insan olarak kendi haklarına sahiptiler.⁵

³ Bunlarla ilgili örnekler şu eserlerde görülebilir: W. D. Hütteroth/K. Abdullatif, *Historical Geography of Persien Transjordanien and South Syria in the Late 16th Century*, Erlangen 1977; N. Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, İstanbul 1969, Sf. 56-88; H. İmamoğlu-İnan, *Agrarian Power Relations and Regional Economic Development in Ottoman Anatolia During the Sixteenth Century*, Leiden/New York/Köln 1994, Sf. 27-35

⁴ Bu bağlamda çok ilginç olan eserler: U. W. Haarmann, "Ideology and Alterity. The Arab Image of the Turk From the Abbasids to Mordern Egypt", *Journal of Middle East Studies*, Sayı 20, Yıl 1988, Sf. 175-196.

⁵ İslam hukuku hakkında bkz., J. Schacht, *An Introduction to Islamic Law*, Oxford 1964.

Devletin temeli, aynı haklara sahip olunan bir arada var olmaya, ya da birliklilik değil, aksine düzenlenmiş bir *mütekabiliyete* dayanmaktaydı. Gayr-i Müslimler, Müslümanları kışkırtmadıkları sürece dinî vecibelerini yerine getirmede serbesttiler. Gerek şahit ve gerekse cezalandırılan olarak yarım sayılmaktaydılar. Askerlik hizmeti yapma müsaadesine sahip değillerdi, fakat bunun karşılığında cizye ödemek zorundaydılar. Hangi haklara sahip olup, olmadıkları açıkça belirlenmişti. Kendilerine tanınan haklar çerçevesinde kaldıkları sürece, rahatsız edilmeden rahatça yaşayabilmekte; kazanç ve varlık sahibi olma şansına sahiptiler.

Fakat sadece şeriatın kaidelerinden hareketle Osmanlı Devleti'nin hayat gerçekleri anlaşılabilir. Devletin sunduğu bütün fırsatlardan Müslüman ya da sonradan Müslüman olanlar istifade edebilirdi. Burada köken önemli bir rol oynamamaktaydı. Önemli olan mühtedinin, Türkçe konuşabilen ve akıllı olan bir Müslüman olmasıydı. Yakup Paşa adını alan ve daha sonra Fatih Sultan Mehmed'in hekimi olan Gaeta'lı Yahudi doktor Maestro Jacopo⁶ ve Fransız soylularından Humbaracı Ahmed olarak Osmanlı havan birliklerini kuran ve aynı zamanda Bâb-ı Âlî'nin hariciye danışmanlarından Comte Alexandre de Bonneval⁷ misallerinde olduğu gibi bunlar yabancı sayılırlardı. Öncelikle Boşnaklar ve Arnavutlar'da olduğu gibi, farklı motiflerden dolayı tek veya grup ya da bütün bir millet olarak din değiştirme⁸ yoluyla ilk sırada daha fazla şansa sahip olanlar, yerli Gayr-i Müslimler idi. Yeni Müslüman olanlardan bazıları, Divan-ı Hümayun'da sık olarak tanıtılıyor, tebrik ediliyor ve bunlara hediyeler veriliyordu.⁹

Sınırlı da olsa devlet hedefli din değiştirmelere teşebbüs edebiliyordu. Bu çerçevede devlet, sağlık ve yeteneklerine göre devşirme yoluyla Hıristiyan

⁶ F. Babinger, "Ja'qub-Pascha, ein Leibarzt Mehmed's II. Leben und Schicksale des Maestro Jacopo aus Gaeta", *Revista Degli Studi Orientali*, Sayı 26, Yıl 1951, Sf. 87-113; Tıpkı basım, F. Babinger, *Aufsätze und Abhandlungen zur Geschichte Südosteuropas und der Levante*, Münih 1966, Cilt 2, Sf. 40-262.

⁷ H. Benedikt, *Der Pascha-Graf Alexander von Bonneval 1675-1747*, Graz/Köln 1957.

⁸ S. M. Dzaja, *Konfessionalitaet und Nationalitaet Bosniens und der Herzegowina. Voremanzipatorische Phase 1463-1804*, Münih 1984, Sf. 43-101.

⁹ Bununla alakalı örnekler Sultan II. Bayezid'in 1503-1504 tarihli hediye listesinde bulunmaktadır. Ö. L. Barkan, "İstanbul Sarayları'na Ait Muhasebe Defterleri", *Belgeler*, Sayı 8/13, Yıl 1979, Sf. 347.

gençleri topluyordu.¹⁰ Bunlar Türkçe öğreniyorlar ve kabiliyetlerine göre eğitim alıyorlardı. Müslüman olduktan sonra yeniçeri birliklerine katılıyorlardı. Bunun dışında 15. yüzyılın ikinci yarısından 17. yüzyılın sonlarına kadar Osmanlı Devleti'nin en yüksek idareci şahıslarından oluyorlardı. Devşirme, ilgili aileler için elbette korkunç bir saldırıydı. Çocuklar, fakir ebeveynlerden koparılarak götürülüyorlardı. Köylüler, çocuklarına ne olacağını ilk etapta bilemiyorlar ve korkunç şeyler düşünüyorlardı. Fakat bu durum fazla devam etmiyordu, çünkü evinden koparılan çocuklar belli bir süre sonra memleketiyle irtibata geçebiliyorlardı. Bu çocuklardan biri devlet hizmetinde ne kadar yükselirse, o kadar kendini belli edebiliyordu.¹¹ Başarılı olan, kurdukları vakıflarla geldikleri memleketlerini donatıyorlar ve teşvik veriyor; hayat durumlarına etki edebiliyorlardı. Ya da en azından bir iz bırakabiliyorlardı.¹²

Evlerinden koparılanların sayıları tam olarak belli olmadığı için, milliyetçilerin sık olarak yorumladıkları gibi, öyle büyük bir kan kaybına uğramamışlardı. Devşirmeler Türkçe'nin yanı sıra kendi Slav, Yunan ya da Ermenice anadillerini de konuşabiliyorlar ve böylelikle dinî ve etnik gruplar arasında bir kenetlenme oluşturuyorlardı. Yeniçeriler ve hatta Müslüman Türklerde olduğu gibi, hâkimiyet altına alınan nüfusun kendi çocuklarına bakması her zaman kolay bakamıyorlardı, bunlara devşirilme şansı tanındığında, Müslüman oldukları halde Boşnaklar misalinde olduğu gibi, Sultan'dan kendi

¹⁰ V.L. Menage, "Devshirme", *The Encyklopaedia of Islam*, New Edition, Leiden/London 1965, Cilt 2, Sf. 210-213.

¹¹ Devşirmelerin akrabalarıyla olan yoğun irtibatlarına, özellikle de Bosna'da 1624 tarihli belge işaret etmektedir. Bu belgede Hıristiyan akrabaların İslamlaştırılmasındaki rollerinden şikayet etmektedir: "Di questa gioventu molti riescono Viziri, Pass, Sangiacchi, Ciausci et Spahiolani, i quali poi tirano a se il parrentado con farli Turchi", Masarechi, aktaran Dzaja, *Konfessialitaet*, Sf. 65.

¹² Bu bağlamda en önemli örnek, doğum yerini önemli eserlerle süsleyen ve Müslüman akrabaları ile Hıristiyan akrabalarının yüksek memurluklara kısmen yükseldikleri Sokulu Mehmet Paşa idi. Bunun dışında, vakıf binalarıyla donattığı Bileca taraflarında Gazi Deli Hasan Paşa gibi daha bir çokları vardır. H. Hasandeliç, *Müslimanska Baština u Istočnoj Hercegowini*, Saraybosna 1990, Sf. 167-171; diğer bir örnek ise, Kasancı'dan Osman Paşa. Hasandeliç, Sf. 201-204; F. Babinger, *Das Archiv des Bosniaken Osman Pascha*, Berlin 1931.

çocuklarının da devşirilmesini açıkça rica etmişlerdi. Gerçekten de bu tür Boşnak erkek çocukları (Poturoğulları) sultanın sarayında bulunmaktaydı.¹³

Osmanlı Devleti'nin öncelikle barışı ve düzeni sağlama; vergi ve asker toplamaya ilgisi vardı. Bunlarla alâkalı görevleri yerine getirmek için, sadece Müslümanlara yanaşmamış; aynı zamanda Gayr-i Müslimlere de başvurmuştur. Bunlar gösterdikleri başarının karşılığı olarak genellikle her türlü ayrıcalıkla, ekseriyetle vergide kolaylık sağlanmakla, ödüllendirilmişlerdir.¹⁴

Savaş hizmeti Müslümanlar için öngörüldüğü halde, erken dönemlerde Hıristiyan sipahilerin¹⁵ yanı sıra başka istisnaların da olduğu görülmekteydi. Bunların en önemlileri Müslümanlar ve Hıristiyanların bir araya getirilmesinden oluşan ve kale muhafızları olarak ya da Doğu Avrupa'da polis hizmetlerinde istihdam edilen Martolosenler'di.¹⁶

Müslümanlar ve Hıristiyan köy halkından oluşan reaya, devleti esas itibarıyla asker ya da vergi alan şekliyle yaşıyordu. Eğer reayadan birisine her hangi bir tecavüzde bulunulursa, kendisi kadiya ya da doğrudan sultana ve Divan-ı Hümayun'a müracaatta bulunma müsaadesine sahipti. Böyle bir şikâyet imkânından dolayı halkta bir gelenek oluşmuştu. Arşiv belgeleri, bunu yüz yıllar boyunca binlerce kez kanıtlamaktadır.¹⁷

Osmanlı Devleti'ndeki tanzim etme düşkünlüğü diğer modern devletlere nazaran daha sınırlıydı. Sadece doğrudan kendi menfaatlerine dokunulduğunda, kendiliğinden bir müdahalede bulunmaktaydı. Böylelikle, çağrıldığında kendisinin müdahale ettiği serbest alanlar bırakıyordu. Elbette bir fethin

¹³ Dzaja, Sf. 65-69.

¹⁴ Derbendci, voyruk [seyis], doğancı [doğan kuşu bakıcısı], ya da nakliyatçı gibi devletin ve sarayın ihtiyaç duyduğu belli alanlarda

¹⁵ H. İnalçık, "Timariotes Chreitiens en Albanie au XVe siecle d'apres un registre de Timars Ottoman", *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs*, Yıl 1952, Sayı 4, Sf. 118-138; H. İnalçık, *Fatih Devri Üzerine Tetkikler ve Vesikalar*, Ankara 1954, Cilt 1, Sf. 137-184; İ. M. Kunt, "Transformation of Zimmi into Askeri", B. Braude/B. Lewis (Yay.), *Christians and Jews in the Ottoman Empire. The Functioning of Plural Society*, New York/London 1982, Sf. 55-67.

¹⁶ M. Vasiç, "Die Martolosen im Osmanische Reich", *Zeitschrift für Balkanologie*, Yıl 1964, Sayı 2, Sf. 172-189.

¹⁷ H. G. Majer, *Das osmanische Registerbuch der Beschwerden (Şikayet Defteri) vom Jahre 1675*, Viyana 1984, Cilt 1.

doğrudan sonuçları hâkimiyet altına alınanlar için kaçınılmazdı. Yeni topraklar düzene konulmalı ve gelir getirmeliydi. Değişim radikal olmadığı sürece, huzura ve devamlı vergi akışına ulaşılabiliniyordu. Osmanlılar, bundan dolayı köylülerin hayat şartlarına ve iktisadî faaliyetlerine mümkün olduğunca az müdahalede bulunmayı tercih ediyordu. Bu nedenle fethedilen yerlerde bulunan tarım alanlarındaki önceki düzenlemeler, özellikle de organizasyon ve vergi düzenlemeleri genellikle eski şekilleriyle devam ediyordu. Bu alandaki Osmanlı teşriî tek renkli değil, aksine farklı düzenlemelerden oluşan çok renkli bir mozaik olarak görünüyordu. Bu konuda Osmanlı Devleti Mısır ve Suriye'de, Memluklu Sultanı Katbay'ın (1468-1495) kanunlarını, Mezopotamya'da Akkoyunlu Türkmen Hükümdarı Uzun Hasan'ın (1466-1478)¹⁸, ya da Doğu Anadolu'da Dulkadiroğulları (1335-1522)¹⁹ kanun kaidelerini almıştır.

Vaktiyle Hristiyan bölgelerinde uygulanan eski kanunların ve düzenlemelerin yürürlükte kalmaya devam ettikleri görülmesine rağmen, bu sadece geçici bir uygulamaydı. Özellikle madencilikte olduğu gibi, gelirlerin düştüğü zaman, o bölgede bulunan düzenlemeler uzun vadeli olarak ve geçmiş Hristiyan devletlerden alınmıştı. Aslı Sakson yasasına dayanan²⁰ Sırp ve Boşnak maden yasası bu şekilde kabul edilmiş ve uygulanmıştı. Bundan dolayı bu alanla ilgili kavramlar Osmanlı yasa metinlerinde bulunabilir. Osmanlı Devleti'nin nasıl elastiki bir yapıya sahip olduğunu, şer'i hukuk alanı açıkça ortaya koymaktadır: Şarap ve domuz eti Müslümanlara yasak olduğu halde, Hristiyanlardan devlet tarafından vergi alınmaktaydı.²¹

Gayr-i Müslimler tâ başlangıcından beri Osmanlı Devleti'nde yaşıyorlardı. Tıpkı 15. yüzyılın sonunda İspanya'dan kovulan Yahudilere Büyük Sultan'ın sığınma vermesi misalinde olduğu gibi, dışarıdan büyük oranda göç etseler dahi, bunlar devlette memnuniyetle karşılanmışlardı. Gelen Gayr-i Müslimler vergi veriyorlardı. Bilindiği gibi, II. Mehmed döneminde

¹⁸ U. Heyd, *Studies in Old Ottoman Law*, Oxford 1973, Sf. 38-39.

¹⁹ U. Heyd, Sf. 44-50, 132-147.

²⁰ N. Beldiceanu, *Les actes des premiers Sultans conservés dans les manuscrits Turcs de la Bibliotheque Nationale a Paris*, Paris 1964, Sf. 53-66.

²¹ Resm-i Hinzır ve hamla alâkalı bilgileri için bakınız, A. Gündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, Cilt 1-8, İstanbul 1990.

Yahudiler iktisadî hayatı canlandırmışlardı.²² Pek çoğunun maddî durumu iyi idi ve zamanla nüfûz sahibi de olmuşlardı. Fakat Gayr-i Müslimler, ihtiyaç duydukları yerde ve zamanda bulunmayabiliyorlardı. Böylesi bir durumda ise sürgün yoluna başvuruluyordu. Bu sürgün siyaseti, Müslümanlara, özellikle yabancı bir çevrede pasivize edilmek istenen ve rahat durmayan islamî gruplara da uygulanabiliyordu.

Osmanlı Devleti'nin ihtiyaçları, nüfusun ve dinlerin karışımını daha da ilerletmişti. Önemli örnek ise, II. Mehmed'in İstanbul'da 1453 fetih sonrasında uyguladığı iskân siyasetiydi.²³ Bu tür bir zorunlu tedbir, sürgün edilenleri ilk etapta belli bir belirsizliğe düşürebilmekteydi. Fakat bu değişim uzun süreçte hayat şartları için kesinlikle zararlı olmamaktaydı. Bu şekilde İstanbul yeniden canlanmıştı. Bu durum daha birçok yer ve bölge için de geçerliydi. Eğer devlet hizmetlileri dikkate alınmazsa (çünkü bunlar her zaman ilk müdahaleye sahiptiler, zenginlik ve fakirlik bütünüyle dine bağlı olmaksızın dağılmaktaydı); zamana ve bölgeye göre değişmekteydi.

Osmanlılar, devletleri üzerine 16. yüzyıldan itibaren yazılı olarak düşünmeye başladıklarından beri, vatandaşlarının iyi olduğu sürece devletin inkişaf ve terakkî edebileceği düşüncesini açıkça ortaya koyarak benimsemişlerdi. Özellikle de bu dönemde devletin ve halkın refahı için adalet ve sosyal istikrar, devletin bekası için en önemli temel unsurlar olarak görülmeye başlanmıştı. 16. yüzyılın sonlarının vilayet kadısı ve düşünce adamı olan Hasan Al- Kâfi şunları yazmaktaydı: "Fakirliğin ortaya çıkmaması için, herkes şu dört sınıfa dahil olmalıdır: Kalemîye, çiftçi, zanaatçı ve tüccar [...] Bir sınıfı diğer bir sınıfın işini yapmaya zorlamamalıdır."²⁴

"Kanûn-ı Kadim" Osmanlı düşüncesi ve eyleminin dayanak noktasıydı. Bu gelenek, bütün imtiyazlı grupların yüzyıllar boyunca sürekli olarak tekrarladıkları bir esastı; ve "reformu", yeni şartların vücuda getirilmesi olarak

²² M. A. Epstein, *The Ottoman Jewish Communities and Their Role in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*, Freiburg/Br. 1980.

²³ H. İnalçık, "The Policy of Mehmed II. Toward the Grek Population of İstnabul and the Byzantine Building of the City", *Dubarton Oaks Papers*, Yıl 1969/70, Sayı 23/24, Sf. 231-249.

²⁴ H. G. Majer, "Wie stellten sich die Osmanen zur Wohlfahrt ihrer Laender?", K. D. Grothusen (Yay.), *Die Türkei in Europa*, Göttingen 1979, Sf. 67.

değil, aksine devamlı olarak iyinin, yani eski şartların tekrar tesis edilmesi olarak anlayan Osmanlılar'ın muhafazakâr davranışını anlatmaktadır. Fakat bu durum 19. yüzyıldan itibaren artık geçerli değildi. Aksine, herkesin kendisine tahsis edilen sosyal ve hukukî bir çerçevede yaşamak zorunda olduğuna dair düşünce yaygınlaşmış ve bu yeni düşünce bir hayat gerçeği halini almıştı. Müslüman, Hıristiyan, Yahudi veya köle olsun fark etmez, herkes hayattaki kendi yerini bilirdi. Yeni Müslüman olsun veya eski inancında kalsın fark etmez bütün köleler, statülerini değiştirmeyi kişisel olarak arzu ediyorlardı. Hukukî olarak da bu mümkündü ve en açık şekilde buna meyilliydiler. Kölelerin hür olması Müslüman için dinî kazanç sayıldığı için, bu çok sık olarak gerçekleşiyordu.

Dinî farklılıklara rağmen sosyal ya da meslek gruplarına mensup insanlar, sık olarak dinî sınırlarını aşarak kendi kader topluluklarında çiftçi, zanaatkâr, tüccar vs. olarak yaşıyorlardı. Müslüman devlet aygıtı bu insanlara eşit davranmıştı; fakat devlet, eski Gayr-i Müslimler, devşirmeler tarafından uzun süre temsil edilmişti. Zimmîler de dolaylı yoldan yönetime katkıda bulunuyorlardı ve yönetimde pay sahibiydiler. Bundan dolayı, Gayr-i Müslim doktorlar, tercümanlar, maliyeciler ve elbette kiliseler de önemli bir yere sahiptiler.

Osmanlı Devleti ile yerli Gayr-i Müslimler arasında çatışmalar, genel olarak sınır yada denize yakın yerlerde dışarıdan gelen kışkırtmalar, örneğin Hıristiyan sakinlerin Hıristiyan işgalcilere katılmaları sonucunda olmaktadır. Avrupalıların Türkler aleyhine hazırladıkları pek çok savaş planından dolayı, Osmanlı Devleti'ndeki Hıristiyanlarda büyük bir rahatsızlık meydana gelmişti. Çünkü büyük bir izdihamı hesaplamaktaydılar. Fakat bu, sarıktan daha ziyade papanın resmi başlığından korkan yerli Ortodoks Hıristiyanların yerlerinde kalmalarından dolayı, geniş ölçüde cereyan etmemiştir.

Geçen yüzyılda Osmanlı Devleti'nde halk isyanı diye adlandırılan isyanlar icat edilmişti. Gerçek olarak bakılırsa, bunların önemli bir kısmının, vergi alımlarına ve diğer sıkıntı veren memurlara karşı çıkan köylü ya da mutlaka özgürlük savaşçısı olarak devamlı olarak giyinmeyen eşkıya oldukları

görülecektir.²⁵ Gerçek isyanların önemli bir kısmı sosyal ve dinî sebeplerden dolayı Müslüman ahali ya da rahatsız olan askerler tarafından çıkartılmaktaydı.²⁶ Milliyetçilik fikri insanların kafalarına girdikten, fikirlerine ve hareketlerine hükmetmeye başladıktan sonra, isyanların muhtevası ve türleri değişmişti.

Devletin baskıcı ve istismarcı bir davranış içine girmesi, iktisadî sıkıntılarının ve devlet krizlerinin olduğu zamanlarda artış göstermekteydi. Bu durum Müslüman, Hıristiyan veya Yahudiler arasında çok az bir farklılık meydana getiriyordu. Her şeyden önce önemli olan, alınabilecek yerden mümkün olanı alabilmektir. Buna karşın, bundan muzdarip olanların hepsine savunma yolu açıktı. Yeni araştırmaların ışığında, çok sık olarak kötülünen, sözde rüşvetçi ve uysal kadıların, tamamen âdil ve mukavemetli oldukları görülmüştür.²⁷ Halkın şikâyetleri kadı ve sultan tarafından ciddiye alınmıyor ve bazı zulmedenler de aniden resmî kayıtlı mirasın nesnesi oluyorlardı.

Her mevki ve rütbe sarık ile kaftana göre farklılaşmaktaydı. Kıyafetler hakkındaki kitaplar, 16. yüzyıldan itibaren hata yapmamaları konusunda yabancı diplomatlara yardımcı olmaktaydı. Makam sarığı mezar taşlarını süslemekteydi. Mezar taşları sarıklara göre yapılmaktaydı. Hitap şekilleri çok çeşitli olarak düzenlenmişti. Bu arka plandan dolayı kıyafetle alakalı talimatlar elbette Gayr-i Müslimleri de kapsamaktaydı. Bunların kıyafetleri belli renk ve şekillerle belirlenmişti ve herkes gibi kendi rütbeleri ve konumlarına göre resmî olarak kontrol edilirdi.

3. Dinî Topluluklar

Dinler, görev sahiplerinin, en azından başındakilerinin sultan tarafından tayin edildiği sürece, devletin bir parçasıydı. Bunların en önemlisi, devlete damgasını vuran ve devletin hiyerarşik bir yönetimde organize ettiği İslâm'dı. Eski Avrupalı seyyahlar; papasıyla, piskoposuyla, keşişleriyle ve papazlarıyla

²⁵ Bkz., A. Matkovski, *Turski izvori za Ajdustvoto vo Makedonija*, Cilt 1, Sf. 1620-1650, Cilt 2, Sf. 1650-1700.

²⁶ W. J. Griswold, *The Great Rebellion 1000-1020/1592-1611*, Berlin 1983; R. Abou el-Hac, *The 703 Rebellion and the Structure of Ottoman Politics*, İstanbul 1984.

²⁷ H. Gerber, *Economy and Society in an Ottoman City. Bursa 1600-1700*, Kudüs 1988, Sf. 187-211.

islâmî bir "kilise"yi müşahede ettiklerine samimice inanmaktaydılar. Devamında ise, bunun aslında ancak deccalın kilisesi olabileceğini öfkeli bir şekilde ifade etmişlerdi. Uzun süre zarfında tamamen yanlış anlaşılan bu teşkilat, bugün ilmiye olarak adlandırılmaktadır.²⁸ Bu teşkilat din, kaza ve eğitim alanlarını içermekteydi ve kısmen devletin araçlarına, fakat önemli oranda ise zengin bir vakıfçılığa dayanmaktaydı. Vakıfların bünyesinde, camiler, medreseler, mektepler, tekkeler, din ve eğitim için kütüphaneler hazır bulunduruyordu. Aynı zamanda, hamamlar, hastahaneler, fakirler için aşevleri ve daha birçok sosyal müesseselere sahiptiler.

Osmanlılar, Gayr-i Müslimleri inanç toplumlarına, hiyerarşik olarak tasnif edilen milletlere göre tanzim etmekteydi. Ortodoks Hıristiyanlar ve Ermeniler ayrı ayrı kendi patrikleri, Yahudiler ise hahambaşının altında organize olmuşlardı.²⁹ Dinî hayatın tamamı Osmanlılar tarafından, aile ve miras hakkı gibi hukuk alanlarını içine alacak şekilde, tamamen şer'î hukukun müsaadesi çerçevesinde, bütünüyle ilgili dindarlara bırakılmıştır. Böylelikle, dinî-kültürel alanda kendileri için olabilirlerdi. Osmanlılar tarafından rahat bırakıldılar ve basit bir ifadeyle, kendi yöntemlerinde mutlu olabilirlerdi. Gerçi şeriat hukuku gereği yeniden yapılmasına müsaade edilmeyen, fakat tamir edilebilen, gerçekte ise çok sık olarak yeniden yapılan kiliselerde ayınlar asıl şekliyle ve asıl dilde yapılıyordu. Kısmen bina kitabeleri, kısmen diğer kaynaklarda ya da stilistik orijinallikleriyle tarihlendirilebilen geride kalan binalar, bunun nasıl gerçekleşebildiğini gayet açık bir şekilde kanıtlamaktadır.³⁰ Yeni kilisenin meskun mahallerin dışında yapılabilmesinin hukukî temeli, bazı

²⁸ U. Heyd/E. Kuran, "İlmiye", *The Encyclopaedia of Islam*, New Edition, Cilt 3, Sf. 1152-1154; İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, Ankara 1965.

²⁹ B. Braude, "Foundation Mythos of the Millet System ", B. Braude/B. Lewis(Yay.), *Christians and Jews in the Otoman Empire. The Functioning of Plural Society*, New York/London 1982, Sf. 69-88; K. B. Bardakjan, *The Rise of the Armenian Patriarchate of Constantinople*, Sf. 89-100.

³⁰ M. Kiel, *Art and Society of Bulgaria in the Turkish Period. A Sketch of the Economic, Juridical an Artistic Preconditions of Bulgarian Post-Byzantine Art and ist Place in the Development of the Art of the Christian Balkans 1360/70-1700*, Assen/Maastricht 1985, Sf. 192-205; R. Graveda, "Ottoman Policy Towards Christian Church Buildings", *Études Balkaniques*, Yıl 1994, Sayı 4, Sf. 14-36.

hukukçuların fikirleri olabilir.³¹ Tıpkı Michael Kiel'in tesbit ettiği gibi, yeni kurulan köylerde şimdiye kadar yerleşilmemiş vakıf arazisi üzerinde sık olarak kiliseler yapılmıştı. Gayr-i Müslimler imtiyazlı oldukları için de kilise yapımı imkânı sağlayan zenginliğe ulaşabiliyorlardı.³²

Fetihlerle değiştirilmeyen manastırlar, en azından sahip olduğu bazı kısımlarını elinde tutmuşlardı.³³ Şer'i hukuk açısından vakıfın manastırın fakirler için faaliyet yapması mümkündü. Bunlar vergi verme kolaylığı açısından ayrıcalığa ve dindarlar arasında zekat toplama müsaadesine sahiptiler.³⁴ Manastırların hukukî temeli, çok eski bir muharref belge vasıtasıyla kuvvetlendirilmiştir: Burada söz konusu olan, Hz. Muhammed'in Sina yarımadasındaki Katharin manastırını keşişlerine verdiği imtiyazın tahrif edilmesiydi. İslam tarihindeki pek çok sultan ve daha sonra da Osmanlı sultanları, bu "belge"nin İslam tarihinde bir dereceye kadar gerçek olduğunu tasdik etmişlerdi. Söz konusu olan belge keşişler tarafından da gerçek kabul edilmişti.³⁵

Kiliseler kendi haklarına ve mülklerine müdahale yapılmasına karşı topluca direnmişlerdi. Burada özellikle de manastırlar Osmanlı Devleti tarafından kendilerine verilen hakları savunmuşlardır. Belgeleri itinalı bir şekilde saklamışlar, zor durumlarda kadıya karşı mücadele etmişler ve doğrudan sultana müracaat etmişlerdi. Bunun üzerine bunların meseleleri Divan-ı Hümayun'a gelmiştir.³⁶ Şüphesiz para ve toprak hırsına sahip komşuları, tımar askerleri ya da özellikle de memurlar tarafından rahatsız edilmişlerdir. Fakat

³¹ K. Schwarz, *Osmanische Sultansurkunden des Sinai-Kloster in türkischer Sprache*, Freiburg/Br. 1970, Sf. 6.

³² Kiel, Sf. 101-107.

³³ Kiel, Sf. 150-166; II. Selim'in kilise karşıtı hareketleriyle ilgili olarak bkz, A. Fotiç, "The Official Explanation for the Confiscation and Sale of Monasteries (Churches) and Their Estates at the time of Selim II.", *Turcica*, Yıl 1994, Sayı 26, Sf. 33-54.

³⁴ E. A. Zachariadou, "Early Ottoman Documents of the Podromos Monastery (Serres)", *Südost-Forschungen*, Yıl 1969, Sayı 28, Sf. 1-12; Schwarz, *Osmanische Sultanenurkunden*, Sf. 9-13.

³⁵ Schwarz, *Sinai-Kloster*, Sf. 6-8.

³⁶ E. A. Zachariadou, "Ottoman Documents from the Archives of Dionysiou (Mont Athos) 1495-1520", *Südost-Forschungen*, Yıl 1971, Sayı 30, Sf. 1-35; V. Boşkov/D. Bojaniç, "Sultanske Povelje iz Manastira Hilandara. Regesta i Komentar zu Period 1512-1601", *Hilandarski Sbornik*, Yıl 1991, Sayı 8, Sf. 167-213; G. Salakides, *Sultansurkunden des Athosklosters Vatopedi aus der Zeit Bayezids II. und Selims*, Thessaloniki 1995.

buna rağmen sahip oldukları haklarına sıkı bir şekilde tutunmuşlardı. Hediye vermeyi akıllı bir şekilde kullanmasını bilmişler ve böylelikle de kendilerine karşı yapılan baskılara dayanabilmişlerdi.

Müslüman, Hıristiyan ve Yahudi herkes, şeriat hukukuna müracaatta bulanabiliyorlardı. Bunlar, şeriat mahkemesi ve Müslümanlar kamuoyu tarafından aynı kriterler çerçevesinde değerlendirilir; dinini ciddiye alan ve taleplerine göre titiz bir şekilde yaşayan Müslüman gibi itibar görürlerdi. Dindar bir Hıristiyan veya Yahudi pusuda bekleyenden daha muteberdi. Hıristiyan ruhban sınıfı kilise içi geleneğe göre belirlenmiş, fakat sultan tarafından tayin edilmişti.³⁷ Beratlarda ilgili yetkileri tek tek belirtilmişti. Gayr-i Müslimler, aslında kendi dini toplumları çerçevesinde yoluna koyulması gereken bir takım meseleleri şeriat mahkemelerine ara sıra getirmişlerdir. Bu durumda açık göz insanlar farklı hukuk sistemleri arasındaki tenakuzlu meseleleri suistimal edebiliyorlardı. Aynı şekilde kendi dinî grupları içerisinde problem sahibi olabiliyorlardı. Eğer bir kişi kendi dini gurubu içerisinde hukukî bir sıkıntıya düşerse, İslâm'a adım atmak suretiyle cezadan kurtulabiliyordu. Bununla alâkalı münferid deliller bulunmaktadır. Kadı, emlak ticaretinde bir noter gibi işlev görüyordu. Resmî olarak belgelenmesi ve kayıt edilmesinden dolayı, kadı karşısında Gayr-i Müslimler arasında ticaret anlaşmasının akt edilmesi, faydalı olabiliyordu.³⁸

Memurlukların sapık Hıristiyanlar tarafından işgal edilmesi gibi mevzularda ortaya çıkan kilise içi kavgalarda, sultan çok sık olarak aralarını

³⁷ Bir Sırp metropolitin veya patriğin tayin belgesi, Boşkov/Bojaniç, Sultanske Porelje, Sf. 205-208; Salakides, Sultansurkunden, Sf. 31-38; H. Scheel, *Die staatsrechtliche Stellung der kumenischen Kirchenfürsten in der alten Türkei*, Berlin 1943.

³⁸ Osmanlı Devleti'nin eski toprakları üzerinde 20.000 cildin üzerinde kadı sicilleri bulunmuştur. Bunlar, özellikle de bölge tarihleri nokta- i nazarından en önemli kaynak çeşitlerinden bir tanesidir.

A. Akgündüz, *Şer'iyeye Sicilleri. Mahiyeti, Toplu Katoloğu ve Seçme Hükümleri*, İstanbul 1988, Cild 1, Sf. 88-215; G. D. Galabow/H. W. Buda, *Die Protokollbücher des Kadiamtes Sofia*, Münih 1960; J. Merkelbach, *Die Protokolle des Kadiamtes Nikosia aus dem Jahren 1105/06 (1693-1695)*, Frankfurt/Bern/New York/Paris 1991; H. Ongan, *Ankara'nın 1 Numaralı Şer'iyeye Sicili 21 Rebiülâhîr 991-Evahir- i Muharrem 992 (19 Mayıs 1583-12 Şubat 1584)*, Ankara 1958; Ongan, *Ankara'nın 2 Numaralı Şer'iyeye Sicili 1 Muharrem 997-8 Ramazan 998 (20 Kasım 1588-11 Temmuz 1590)*, Anka 1974; M. A. Mujiç, *Sidžil Mostarskog Kadije 1632-1634*, Mostar 1987.

düzeltilmek zorunda kalıyordu. Mezhepler arasındaki kavgaları da yine sultan engellemeye ya da yasaklamaya çalışıyordu. Prensip olarak bütün gruplara, Sultan'ın Viyana'daki katı Katolik Kaiser'den daha iyi olduğuna inanan Macaristan'daki Protestanlara dahi, ses çıkartılmıyordu. Hıristiyan gruplar sistematik bir zulüm ve takip görmemişler ve Yahudilerin de başından hiç bir kötü şey geçmemiştir.

Kötü niyetle ara sıra özellikle de bölgesel çıkartılan zorluklar, şüphesiz belli bir sosyal ihtida baskısını göstermektedir. Fakat hakikatte birinci derecede militan Müslümanlar, Şiiler ya da asiler takip edilirdi. İslam'dan çıkan ve kararında inat edeni ölüm bekliyordu.³⁹ Bundan dolayı geç dönemdeki Hıristiyan misyonerlerinin faaliyetlerine tahammül ediliyordu. Bu faaliyetler zaten hemen hemen sadece Gayr-i Müslimlere yönelmişti. Gerçi bütün insanların İslâm'a ihtida ettirilmesi İslam'ın tahayyülüdür; nitekim eğer bir kişi Müslüman olursa büyük bir mutluluk duyuluyordu. Fakat din değiştirme dinî açıdan bu kadar arzu edilse de, azalan cizyeden dolayı devletin malîyesi açısından da endişe verici olabiliyordu.

Müslümanlar, Hıristiyanlar ve Yahudiler önemli alanlarda kendi aralarında kalmakta, ibadetlerini yapabilmekte, bayramlarını kutlayabilmekte, kendi şarkılarını söyleyebilmekte, kendi millî kıyafetlerini taşıyabilmekte, kendi dinî kitaplarını okuyabilmekte ve kendi aralarında evlilikler yapabilmekteydiler. Gerçi Müslümanlar Gayr-i Müslim kadınlarla evlenebiliyorlardı. Buna karşın Gayr-i Müslimlerin Müslüman bir kızla evlenmesi yasaktı. Çocuklar babanın hukukî statüsünü takip ediyorlardı. Bu, Müslümanların cariyelerden olan çocukları için de geçerliydi. Cariyeler ise, aslen Hıristiyan'dılar ve savaşta esir alınmışlardı. Bu tür kadınlar yoluyla en azından lisanları ve adetleri Müslümanların evlerine giriyordu. Böylelikle de nüfus biyolojik olarak karışıyordu.

³⁹ V. Boşkov, "Ein osmanischer Ketzprozess im 18. Jahrhundert", *Südost-Forschungen*, Yıl 1974, Sayı 33, Sf. 296-306.

Mahallî seviyede birlikte yaşamının birçok şekli vardı. Homojen yerleşilen köyler ve mahallelerin yanı sıra, birlikte oturlan karışık yerler de bulunmaktaydı.⁴⁰ Hatta bir evin içerisinde karışık ahaliler de bulunmaktaydı. Esnaf loncalarında farklı dinlerden olanlar karışık olarak çalışıyorlardı.⁴¹ Pek çok Müslüman ve Hıristiyan'ın ortak tarafı, evliyalara hürmet göstermekti. Sünnî Müslümanlar tarafından devamlı olarak uygulanan Halk İslâmı'nın tarafı daha ziyade dervişler tarafından destekleniyordu. Dervişler, keşişlerden farklıydılar. Halk, Allah'a ulaşmak için inancın en titiz şeklini yaşamıyor, aksine bir şeyhin terbiyesi altında kendi kişisel yolundan gidiyordu. Müslüman ve Hıristiyanların aynı evliyaya müracaat ederek,⁴² (daha doğrusu ya farklı isimler altında, yada aynı kutsal mekânda) tüyleri ürpererek ve tam ümitle ziyaret ettikleri de olabiliyordu. Dervişler, Hıristiyanlar için de birçok açıdan bağlantı noktasını oluşturmaktaydı. Öyle ki, bir takım ihtida olayları dervişlerin mekânlarının üzerinden başarıya ulaştığı kabul edilmekteydi. Şayan-ı dikkattir ki, bu bağlamda eski Hıristiyan erkek çocuklarından devşirilen Yeniçeriler bir takım Hıristiyanlık unsurları bulunan tarikatlarda, Sünnî olmayan Bektaşî Tarikatı'nda, dinî terbiye alıyorlardı.

Daha sonraki süreçte dinî sınırlar üzerinden pek çok intibak gerçekleşmişti; elbise, yemek ve ziynet eşyaları gibi bir takım günlük hayatla alâkalı alışkanlıklarda olduğu gibi.⁴³ Bazı Hıristiyan gruplarda kadınlar, tıpkı Müslüman kadınlar gibi örtüye sokuluyor ve evde tutuluyordu. Lisanlar, ahali

⁴⁰ S. Faruqi, *Men of Modest Substance. House Owners and House Property in Seventeenth-century Ankara and Kayseri*, Cambridge 1987, Sf. 157-158.

⁴¹ A. Cohen, *A World Within. Jewish Life as Reflected in Muslim Court Documents from the Sijill of Jerusalem (XVIth Century)*, Philadelphia 1994, Cilt 1, Sf. 187; Cilt 2, 45, 75.

⁴² H. J. Kissling, *Dissertationes Orientales et Balcanicae Collectae I. Das Derwischtum*, Münih 1986, Sf. 365-379; Kissling, "Zum islamischen Heiligenwesen vorab im thrakischen Raum", *Zeitschrift für Balkanologie*, Yıl 1962, Sayı 1, Sf. 46-59; özellikle de Sf. 56-59.

⁴³ G. Schubert, "Von den "Nationaltrachten" zur europäischen Stadtkleidung. Zum Wandel im Kleidungsverhalten der Donau-Balkan Völker", K. Roth (Yay.), *Die Volkskultur Südosteuropas in der Moderne*, München 1992, Sf. 197-234; D. Quataert, "Clothing Laws, State and Society in the Ottoman Empire 1720-1829", *Journal of Middle East Studies*, Yıl 1979, Sayı 29, Sf. 403-425; K. Roth, "Osmanische Spuren in der Alltagskultur Südosteuropas", H. G. Majer (Yay.), *Die Staaten Südosteuropas und die Osmanen*, Münih 1989, Sf. 319-332.

arasındaki sıkı hayat ilişkisini yansıtmaktaydı: Pek çok, ama pek çok kelime farklı milletler arasında yer değiştirmişti.⁴⁴

Milliyetçilik virüsü, tarihin zehir dolabında izole edilmiş olarak bulunduğu sürece, dinî grupların hukukî olarak garanti edilen varlıkları ve Osmanlı'nın iç meselelerindeki ilgisizliği resmî olarak kararlaştırılan birleştirme ya da eşitliğe zorlamayı engellemiştir. Hukuken garanti edilen eşitsizlikten dolayı, -bize garip ve alışılmamış gelebilir- grupların kendi özel şartlarında varlıklarını sürdürmesini sağlamıştır. Hiç kimse dışarıdan değişmeye ve her hangi bir ölçüye uymaya ilgi duymuyordu. Eğer kendi çevrelerinden dışarı çıkmıyorlarsa, bu değişim kendileri değişmek istediklerinden dolayı olabiliyordu. Şayet zengin bir Gayr-i Müslim, heybetli dikkati çeken bir bina yaparsa, şehirde at sırtında giderse ve çok şık giyinirse, bu şekilde kendi statüsünün üzerine çıkmış ve Müslümanları kıskırtmış olurdu. Uzun süre devam etmeksizin, yasaklar, cezalar ya da giysi emirleriyle tekrar eski statüsüne geri gönderiliyordu. Müslümanların civarında bir kilise inşa etmek, elbette çok daha şiddetli kıskırtma sebebi idi.

Okula gitme zorunlu olmadığı için, bir grup diğerini kendi dilini öğrenmeye zorlamıyordu. Herkes, kendi annesinden öğrendiği dili konuşabiliyordu. Eğer başka bir dil öğrenirse, kendi menfaati için kendi isteği ile olurdu. İlgili öğretim programının belirlediği dersler, sadece dinî grup çevresinde verilirdi. Böylelikle diğerleri kıskırtılıyordu, çünkü bunu ancak merkezi bir eğitim sistemi mümkün kılıyordu.

Bütün dinlerin mensuplarının mutlak çoğunluğu okuma yazma bilmiyordu. Gerçi bir sözlü kültür vardı, fakat pek çok kimse köy ve vilayet sınırlarının ve kendi tecrübe alanlarının ötesindeki dünya hakkında çok az bilgiye ve şahsî tecrübeye sahipti. Zorunlu haller dışarı çıkmayı gerektirmediği sürece, asıl memleketteki hayata ve hayatta kalmaya dikkat verilmiş ve kendi sınırları içerisinde kalınmıştı. Eğer bir Müslüman miras yoluyla kazandığı

⁴⁴ G. Hazai, "Die Turzismen in den Sprachen Südosteuropas. Erfassung, Bedeutung, Status", H. G. Majer (Yay.), *Die Staaten Südosteuropas und die Osmanen*, Sf. 205-214; H. Kahane/A. Tietze, "The Lingua Franca in the Levant. Turkish Nautical Terms of Italian and Greek Origin", *Urbaba*, Yıl 1958, Sayı 3, Yıl 1958; A. Şkaljiç, *Turcismi u srpskohrvatskom-hrvatskosropskom jeziku*, Saraybosna 1978, 3. Baskı; P. Georgiadis, *Die lautlichen Veraenderungen der türkischen Lehnwörter im Griechischen*, Doktora Tezi, Münih 1974.

sosyal statüde başarılı olamazsa, asker veya hoca olarak hayatta kalmayı deneyebiliyor veya dervişlik, dilencilik ya da eşkıyalık gibi alternatif yollara müracaat edebiliyordu. Gayr-i Müslim ruhanî veya keşiş; eğer ailesi zenginse, belki de hekim ya da tercüman olabilirdi. Bunların dışında dilenci veya eşkıya ve en uzak durumda statüsünü radikal bir şekilde değiştirebilir ve Müslüman olabilirdi. Arnavut ve Boşnakların bölgelerinde Müslüman olan aile fertleri vasıtasıyla bir koruma sahibi olduğu görülmesinden dolayı, din değiştirmede eski çevresinin fertleri dışladığı mânasına kesinlikle gelmemektedir.

Fakat daha sonra geç dönemlerde iktisadî hayatın kötüye gitmesi, düzenin zayıflaması ve bölgesel keyfilikler kendilerine alan bulduğunda; dışarıdan gelen dinî, daha sonraki millî ve isyan propagandasının artarak nüfuz etmesiyle, bu propagandalar pek çoklarında kabul görebileceği verimli toprağa düşmüştür. Bunlar, birlikte yaşamayı uzun zamanda meydana getiren ve garanti altına alan unsurlardı. Fakat bu mümbit topraklar, şimdi farklılaşmayı, bölünmeyi ve düşmanlığı ortaya çıkarabiliyordu. Artık bu alanda eşitlik ve millî birlik v.s. gibi modern fikirler rahatça gelişebiliyordu. Sultanların kendileri de buna aynı şekilde katkıda bulunuyorlardı: İktidar imkânlarıyla tamamen zamanın tarzında teşkilatlanmış modern ve merkezî bir devlet meydana getirmeyi deniyorlardı. Gayr-i Müslimler, hukukî olarak eşit kabul edilmiş ve eski dinî toplumlar pek çok imtiyazlarını kaybetmişlerdi. 19. yüzyılın modern Osmanlı Devleti, sessiz ve korunmuş olmakla artık yetinmeyen; aksine, kendi siyasî isteklerini keşfetmiş fertle hesaplaşıyordu.

Buraya kadar anlattıklarımı özetliyorum:

Osmanlı Devleti'nde Müslümanlar, Yahudiler ve Hıristiyanlar arasında yüzyıllar boyunca devam eden birlikte yaşamanın esasları şunlardı:

1. Tespit edilen çerçevede dinî varlığın aynı anda garantisindeki dinî ve hukukî eşitsizlik.
2. Osmanlı Devleti'nin bu dinî grupların iç meselelerine olan ilgisizliği.
3. Devletin bazı alanlara yoğunlaşması
4. Osmanlı Devleti'nin yönetim işlevi ve hakemlik faaliyeti.
5. Miras yoluyla aldıkları statülerine razı olan ve bunu geniş ölçüde kabul eden insanların muhafazakâr düşünceleri.

Bunlardan başka Osmanlı yönetim sisteminin etkileri ise şunlardır:

1. Güneydoğu Avrupa'daki milletlerin çok yönlülüklerini, dillerini ve dinlerini devam ettirmeleri.
2. Sistemde aynı haklara sahip olmanın tesis edilmesi.
3. Yeni düşünceleri, yeni bir siyasî şuuru kendisine faydalı olması için kullanması.

Bütün reform gayretlerine rağmen, tıpkı diğer çağdaş büyük imparatorluklarda olduğu gibi, bu yeni millî şurudan dolayı Osmanlı Devleti parçalanmıştır. Devlet parçalandıktan sonra bu parçalar kendilerini hep eksik hissetmişler ve komşularının hesabına; komşularının üzerinden bütünleşmeyi amaç edinmişlerdir. Böylelikle Osmanlı dönemi, Güneydoğu Avrupa'daki dinler ve kültürlerin çokluluğunun devamı için bir temel oluşturmuştur. Fakat en sonunda bu çokluktan ve diri karışımdan, çatışmaların çıkmasına sebebiyet vermiştir. Bu çatışmaların ortaya çıkması ve bunun arka planı, Osmanlı'dan değil, aksine Avrupa'nın kötü mirasından kaynaklanmıştır.

ÖZET

OSMANLI YÖNETİMİNİN GÜNEYDOĞU AVRUPA'YA TOPLUMSAL VE DİNİ ETKİLERİ

Osmanlı Devleti'nin Güneydoğu Avrupa hâkimiyeti, takriben 400 yıl sürmüştür. Çok karmaşık etnik ve dinî yapıya sahip olan bu bölgedeki Osmanlı hâkimiyeti, bölge tarihi açısından önemli olumlu sonuçlara neden olmuştur. Doğu Avrupa milletleri, hem dil hem de dinle kendilerini tanımlamış olarak bu tarihi sürece girmişler, daha sonraki yüzyıllarda ise, yine aynı dile ve dine sahip olarak ve farklılıklarını da devam ettirerek tekrar bu süreçten çıkmışlardır. Osmanlı yönetiminin "Millet Sistemi" çevresinde tanımış olduğu bir takım dinî, iktisadî, ve kültürel haklar Güneydoğu Avrupa'daki milletlerin etnik, dinî ve kültürel kimliklerini korumalarına vesile olmuştur. Böylece ortaya çıkan bu yapı, bu bölgedeki milletlerin dinî, iktisadî ve kültürel durumlarını daha da iyileştirmiştir. Nitekim yüzyıllar sonra ortaya çıkacak olan milliyetçi fikirlerin ve isyanların nevs ü nema bulması ve başarılı olmasında, bu geleneksel Osmanlı yönetimi olumlu bir etkiye sahip olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Güneydoğu Avrupa, Balkan, Osmanlı Devleti, Millet Sistemi, Müslüman, Gayr-i Müslim, Türk, Boşnak.